

Արման Ս. Եղիազարյան
Պատմ. գիյր. դոկտոր

ԱՇՈՏ ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԸ

Մաս երկրորդ: Հայոց թագավորության վերահաստատումը*

Բանալի բառեր – Աշոտ Երկաթ, Հայոց թագավորություն, կաթողիկոս, ոստիկան, շրջափուլ, թագադրություն, Աշոտ Շապուհյան, շահնշահ, Սբուք, Գագիկ Արծրունի:

Մուտք

909–913 թթ. պատմափուլում՝ Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրայի անընդհատ հարձակումների ու ասպատակությունների հետևանքով փաստացիորեն փլուզվեց Հայոց թագավորության պետական համակարգը: Սպանվեց Հայոց թագավորը, քայքայվեցին պետական ինստիտուտները, կառավարման համակարգն ու բանակը: Փլուզվում էր այն, ինչ հիմնադրել էր Աշոտ Ա Բագրատունին: Դրան հավելվեց նաև այն իրողությունը, որ աստիճանաբար Հայաստանի քաղաքական թատերաբեմում հայտնվեցին երեք «Հայոց թագավոր»-ներ, որոնց ներկայությունը բացեց նաև պայքարի ներքին ճակատ՝ էլ ավելի բարդացնելով իրավիճակը:

Դեռևս 913 թ., երբ գերեվարվեց Հայոց թագավոր Սմբատ Ա-ն, Յուսուֆը Գագիկ Արծրունուն հռչակեց Հայոց թագավոր¹:

914 թ. Կղարջքի (Վրաց) թագավոր Ատրներսեռը կազմակերպեց օրինական գահաժառանգի՝ Աշոտի թագադրությունը²:

Բյուզանդիայից իր հիմնական հակառակորդ Աշոտ Երկաթի վերադարձի լուրը ստանալով՝ Յուսուֆը 916 թ. թագադրեց նաև Սմբատ Ա-ի եղբայր Շապուհի որդի, Հայոց սպարապետ Աշոտին³:

*Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 20.03.2015:

1 Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն տանն Արծրունեաց, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրություն, Աթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 281-282:

2 Տե՛ս «Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրախտանակերտցոյ Պատմություն Հայոց», «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրություն, Աթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 509:

3 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 538: Ըստ աղբյուրներից մեկում պահպանված եզակի տեղեկության՝ Աշոտ Շապուհյանը «թագավորել» է 18 տարի. «զԱշոտ, որդի Շապուհոյ, եղբոր Սմբատայ, կացուցանէ (Յուսուֆը) ի տեղուջ Սմբատայ, որ թագաւորեաց Հայոց ամս ԺԸ (18)»: «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. II, կազմեց Վ. Հակոբյան, Եր., 1956, էջ 501: Եթե Աշոտ Շապուհյանի թագավորությունը հաշվարկենք 916 թվականից, երբ Աշոտ Երկաթի՝

1. 916–919 թթ. պատմաշրջանը. Աշոտ Երկաթի վերադարձը Կոստանդնուպոլսից և ազատագրական նոր կռիվները

Աշոտ Երկաթը Բյուզանդիայում մնաց շուրջ 10 ամիս: Հովհաննես Դրասխանակերտցին հիշատակում է, որ ինքը մեկնել էր Տարոն¹⁰, որտեղից Աշոտ Երկաթի և Թեոդորոս Վասիլիկոսի՝ Կոստանդնուպոլսի մեկնելուց անմիջապես հետո գնացել Դերջան և այնտեղ մնացել «ամսարեայ աուրս ինչ»¹¹, այսինքն՝ շուրջ մեկ ամիս: Այնտեղից կաթողիկոսը մեկնում է Թորդան գյուղը և շուրջ ինը ամիս («ամիսս իբրև ինն») անցկացնում գյուղի մերձակա լեռնալանջին գտնվող մենաստանում¹²:

Այդ ընթացքում Յուսուֆը հարձակումներ իրականացրեց Վասպուրականի ուղղությանը՝ հասնելով Մարդաստան և Տոսպ գավառները: Պատմիչը հիշատակում է, որ մոտ երկու ամիս տևող ասպատակություններից հետո Յուսուֆի զորքը հեռացավ Ատրպատական¹³: Աշոտ սպարապետը, որ նախկինում հարել էր Յուսուֆին, այժմ միայն ստիպողաբար էր մնում նրա ճամբարում, քանի որ Յուսուֆը կանխագգացել էր Աշոտ սպարապետի՝ իրեն լքելու նպատակը և նրա մորն ու երկու քույրերին պատանդ վերցրել¹⁴: Իսկ Յուսուֆի հեռանալուց հետո Գագիկ Արծրունին և իրենց տիրույթներից հարկադրաբար հեռացած իշխանները վերադառնում են¹⁵: Միննույն ժամանակ, Յուսուֆի ասպատակությունների լուրը ստանալով՝ Կոստանդնուպոլսից բյուզանդական օգնական բանակով վերադառնում է Աշոտ Երկաթը¹⁶:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին գրում է, որ Աշոտ Երկաթը Կոստանդնուպոլսից «չուեալ, երթեալ, անցեալ զբազում աւթնանաւք, և **եկեալ հասեալ յաշխարհ իւր, զբազումս նուաճեալ ի հնազանդութիւն ինքեան կացուցանէր**»¹⁷: Ըստ պատմիչի՝ նա «ի բազմաց նորընծայ իմն հիւրամեծարութեան ակն կալեալ, սպասէր»¹⁸, ասել է՝ անմիջապես չանցնելով վճռական գործողությունների, այլ սպասելով իշխանների արձագանքին: Կողք մեծ դաստակերտն ընդդիմացավ և դիմագրավեց վերադարձած թագավորին, ուստի՝ Աշոտ Երկաթն այն «ի գերութիւն յունականացն ... մատնէր»¹⁹: Պարզ է, որ կողբեցիները գերեվարվել են Աշոտ Երկաթին ուղեկցող բյուզանդական զորքի կողմից: Հայտնի է, որ Կողբը պատկանում էր Սմբատ Ա թագավորի եղբայր Շապուհի որդի Աշոտ սպարապետին²⁰: Օգտագործելով այդ իրողությունը և երկրում երկպառակություն սերմանելու համար Յուսուֆը իր կողքին գտնվող Աշոտ սպարապետին թագադրում է և ուղարկում Հայաստան: Աշոտ Շապուհյանը գալիս և տեղավորվում է Դվինում: Նորընծա թագավորը տեսավ, որ «սիրելի դաստակերտն իւր վանեալ վարատեալ և գերեալ

10 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 524–525:

11 Նույն տեղում, էջ 533:

12 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 535:

13 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 535–537:

14 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 537:

15 Տե՛ս նույն տեղում:

16 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 537–538:

17 Նույն տեղում, էջ 538:

18 Նույն տեղում:

19 Նույն տեղում:

20 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 478, 538:

յարքայորդւոյն Աշոտոյ և ի Հռովմայական գաւրացն, և զայլս ևս զգեր-
դաստանս նորա և զգեաւոս յաւարի առեալ», և սկսեց պատերազմել
Աշոտ Երկաթի դէմ²¹: Աշոտ Երկաթի կողմն են անցնում Սյունյաց իշ-
խանները, ու պայքարը խիստ թեժանում է: Վերադառնում է կաթողիկոսը
և հասնում նրան, որ հակառակորդները զինադադար հաստատեն²²:

Ենթարկելով Հայաստանի կենտրոնական հատվածը՝ Աշոտ Երկաթը
մեկնում է Գուգարք: Տեղի Շամշուղե ամրոցի, որը Սմբատ Ա-ի օրոք
վերածվել էր արքունի տիրոյթի [«սեպհականացուցեալ էր իւր (իմա՝
Սմբատ Ա-ին)»], բերդապահները Սմբատ Ա-ի կողմից նշանակված
Գնթունի Վասակ և Աշոտ եղբայրներն էին, որոնք միննույն ժամանակ
ամրոցի շրջակա նահանգի վերակացուներն էին: Աշոտ Երկաթը նրանցից
պահանջեց հնազանդվել իրեն: Գնթունիները, օգտվելով նրանից, որ
Աշոտ Երկաթն իր գործն արձակել էր ու իր եղբայր Աբասի հետ միայն 250
զինվորներով բանակել Սակուրեթ ամրոցի մոտակայքում, գորք են հա-
վաքում, օգնություն ստանում Տփղիսից (իմա՝ Տփղիսի արաբներից) և
Կովկասի լեռնականներից («զսպայազաւրսն Տփխեաց և զծործորցն
Կովկասու») ու չորս հազար զինվորներով գրոհում Աշոտ Երկաթի ճամ-
բարի վրա: Հայոց թագավորը չերկնչեց: Իր փոքրաքանակ գործն արագ
մարտական վիճակի բերելով՝ նա այն գրոհի տարավ: Հակառակորդը
պարտություն կրեց: Ըստ պատմիչի՝ Աշոտ Երկաթը գերի ընկած արաբների
մի մասին սպանել, մյուսների քթերն ու ականջները կտրել տվեց, իսկ
քրիստոնյաներին ազատ արձակեց՝ խլելով ունեցածը («կապուտ կողո-
պուտ արարեալ գնոսա»): Միայն Վասակ Գնթունուն հաջողվեց մի խումբ
զինվորներով փրկվել ու ապաստանել Շամշուղեում: Այստեղից Աշոտ
Երկաթն ու Աբասը մեկնում են իշխանաց իշխան Գուրգենի տիրոյթները²³:

Աշոտ Երկաթի նոր հաջողությունները հնարավորություն են տալիս
Սյունյաց իշխաններին՝ վերահաստատելու իրենց իշխանությունները:
Գեղամայ ծովակի շրջակայքն ընդգրկող իրենց տիրոյթները վերա-
կանգնում են Սյունյաց Հայկազուն իշխաններ Սահակն ու Վասակը²⁴:

Հարկ է նշել, որ բյուզանդական զորքը, որն Աշոտ Երկաթին ուղեկցել
էր Հայաստան, Գուգարքում տեղի ունեցող դեպքերի ժամանակ արդեն
նրա հետ չէր: Կարելի է կարծել, որ Գուգարքի դեպքերը տեղի են ունեցել
արդեն 917 թ.: Աշոտ Երկաթի վերադարձից մեկ տարի անց, երբ նրան
օգնության համար տրամադրված բյուզանդական բանակը, կատարելով
իր դերը, հետ էր վերադարձել:

Աշոտ Երկաթին հանգիստ չէր տալիս Աշոտ Շապուհյանի ներկայու-
թյունը երկրում: Օգտվելով այն բանից, որ չնայած հաշտության պայման-
ներին՝ վերջինս յուրացրել էր Վաղարշապատի շրջակա ավաններն ու
ագարակները՝ Աշոտ Երկաթը հարձակում գործեց Վաղավերն գյուղում
գտնվող հակառակորդի վրա: Աշոտ Շապուհյանը ծանր պարտություն
կրեց և նահանջեց Դվին, իսկ Աշոտ Երկաթը հաստատվեց Վաղարշա-
պատում: Կաթողիկոսը գալիս և իր խոսքով՝ հանդիմանում է Աշոտ Եր-
կաթին՝ «դրժողությունների» պատճառով: Սակայն կաթողիկոսի առաքե-

21 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 538:
22 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 538-539:
23 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 539-540:
24 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 540-541:

լությունն իզուր անցավ, և հակառակորդները պատերազմեցին «երկեամ մի»²⁵, այսինքն՝ մոտ երկու տարի: Պետք է կարծել, որ պատերազմի այդ երկու տարիները վերաբերում են երկու թագավորների միջև առձակատման ողջ տևողությանը: Եթե Աշոտ Երկաթի վերադարձի և Աշոտ Շապուհյանի թագադրության 916 թվականին հավելենք նշված պատերազմների երկամյա տևողությունը, կհասնենք 918 թ.:

Փաստորեն, 918 թ. է թվագրվում նաև Աշոտ Երկաթի՝ Ուտիք մեկնելն ու Սահակ Սևադա իշխանի դստեր հետ ամուսնությունը, որի ժամանակ նրան են բերում Յուսուֆի ուղարկած թագն ու ընծաները: Աշոտ Երկաթն ընդունեց թագն ու Յուսուֆին փախադարձաբար ընծաներ ուղարկեց²⁶: Ակնհայտ է, որ Յուսուֆն ի վերջո հակվեց Աշոտ Երկաթի կողմը: Վերջինս էլ, չնայած անհաշտ թշնամանքին, հարկ համարեց ընդունել թագը, քանի որ Յուսուֆի արարքը նշան էր այն բանի, որ նա այլևս Աշոտ Շապուհյանին չէր հովանավորում²⁷:

Ասվածի ապացույցն է այն, որ դրանից անմիջապես հետո հետը վերցնելով իր աներ Սահակ Սևադա իշխանին՝ Աշոտ Երկաթն արշավեց Դվինում ամրացած Աշոտ Շապուհյանի դեմ: Սակայն Դվինի դարպասների մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Աշոտ Երկաթի բանակը Սահակ Սևադայի որդի Գրիգորի պատճառով պարտություն կրեց, իսկ արքան նահանջեց իշխանաց իշխան Գուրգենի տիրույթները: Նրանից օգնական զորք վերցնելով՝ նա վերադարձավ Վաղարշապատ: Այս անգամ ազդեցին կաթողիկոսի հորդորները, և հակառակորդները դարձյալ զինադադար հաստատեցին²⁸:

Ամենայն հավանականությամբ, Աշոտ Երկաթին նոր պատերազմից հետ պահողը Հայոց Արևելից կողմերում տեղի ունեցող իրադարձություններն էին: Ուտիքում Աշոտ Երկաթը նախկինում իշխան ու հրամանատար էր կարգել Մովսես անունով մեկին, որն այժմ ապստամբություն էր բարձրացրել: Աշոտ Երկաթին օգնության եկավ Կախքի քորեպիսկոպոսն իր զորքով: Վերստին հնազանդվելու հորդորները Մովսեսը մերժեց, որից հետո Աշոտ Երկաթի զորքը Սահակ Սևադայի զորաջոկատների աջակցությամբ անցավ գրոհի: Մովսեսի զորքը ջախջախվեց, իսկ ինքը՝ Մովսեսը, փախուստի դիմեց Սյունիք: Մինչ Աշոտ Երկաթը հնազանդեցնում էր Ուտիքը, Մովսեսը Սյունիքից փորձեց անցնել Կախք՝ քորեպիսկոպոսի հետ միաբանելու: Աշոտ Երկաթը հետապնդեց նրան, գերի վերցրեց և հրամայեց կուրացնել²⁹:

Եթե ընդհանուր առմամբ փորձենք ի մի բերել Աշոտ Երկաթի գործունեության աշխարհագրական շրջանակները 916-918 թթ., ապա կարող ենք արձանագրել, որ այն ընդգրկում էր Այրարատը (բացառությամբ հարավային Սասյացոտն, Ծաղկոտն և Կոզովիտ գավառների, որոնց 914 թ. տիրացել էր Գագիկ Արծրունին³⁰), արևելյան Գուգարքը, Հայոց Արևելից կողմերն ու Սյունյաց իշխանությունները: Վերջինիս վկայությունն է,

25 Նույն տեղում, էջ 541-542:

26 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 542:

27 Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Եր., 1965, էջ 133:

28 Տե՛ս Հովհաննես Գրախանակերտցի, էջ 542-543:

29 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 543-544:

30 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 560-561, Թովմա Արծրունի և Ասանուն, էջ 282:

թերևս, հայկական անանուն ժամանակագրություններից մեկում պահպանված այն տեղեկությունը, ըստ որի՝ Սմբատ Ա-ի մահից հետո, երբ սկսեց թագավորել Աշոտ Բ-ն, «**իշխէին Բագրատունիք Շիրակայ և Այրարատու մինչ ի Գեղամ (իմն Գեղամա ծով - Ա. Ե.) և մինչ ի Յուլտիսն (իմն Ուղթիքը կամ Ուղթիսը Տայքում-Ա. Ե.) և մինչ ի Կարին և մինչ ի սահմանս Վասպուրականի և մինչ ի Ձորոցգետն և մինչ ի Գարդման և Սիւնիս կատարեալ էր ի նոցանէ**»³¹: Բերվածը ցույց է տալիս, որ Աշոտ Երկաթի տիրապետությունը տարածվում էր նաև Տայքի զգալի մասի վրա: Ինչ վերաբերում է Տուրուբերանին, ապա հայտնի է, որ դեռևս Սմբատ Ա թագավորի օրոք Տուրուբերանում ընդարձակ տարածքների տիրող կայսիկներից ազատագրվել և արքունի տիրույթներին էին կցվել Մարդաղի, Կորո ձոր (Կորի), Հարք և Աղիովիտ գավառները, Ապահունիքի մեծ մասը, ինչպես նաև Արձեշ, Արծկե և Խլաթ քաղաքները³²: Խնդրո առարկա շրջանում հայկական սկզբնաղբյուրներում տեղեկությունների տղության պատճառով դժվար է հստակություն մտցնել այդ գավառների հետագա պատկանելության հարցում: Այս պարագայում առաջին պլանում Կոստանդին Ծիրանածնի աշխատությունն է, որտեղ արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանվել: Ըստ հեղինակի՝ նշված գավառներն ու քաղաքներն Աշոտ Երկաթի օրոք ևս գտնվում էին Հայոց թագավորի «գերիշխանության և տիրապետության»³³ ներքո: Հայկական աղբյուրներում խնդրո առարկա ժամանակահատվածում այդ գավառները չհիշատակվելու պատճառն այն էր, որ երկրի հիմնական զարգացումները շրջանցում էին դրանց:

Այլ էր Աղձնիքի հյուսիսը, Տուրուբերանի արևմուտքը և Ծովքի ու Բարձր Հայքի արևմտյան գավառներն ընդգրկող Տարոնի իշխանության³⁴ պարագան, որը այդ պատմափուլում, երբ Հայաստանի կենտրոնական և արևելյան հատվածները ենթարկվում էին ավերածությունների, գոյատևում էր ինքնուրույնաբար՝ օրըստօրե սերտացնելով հարաբերությունները Բյուզանդիայի հետ³⁵: Սակայն Տարոնի իշխանությունը պահպանում էր իր սերտ կապերը Հայաստանի կենտրոնական շրջանների հետ: 915 թ. Տարոնում որոշ ժամանակով հաստատվել էր Հովհաննես Դրասխանակերտցին: Նա գրում է, որ «չուեցի գնացի յաշխարհն Տարաւոյ և անդ ի մերձաւորաց ինոց իշխանաց և ժողովրդոց գտեալ մխիթարութիւն տառապանաց վշտաց ինոց, արծարծեցաւ յիս հոգի իմ»³⁶: Այս տեղեկությունը

31 «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. I, կազմեց Վ. Հակոբյան, Եր., 1951, էջ 384: Տե՛ս նաև «Պատմություն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Թիֆլիս, 1911, էջ 300: Սյունիքի՝ Բագրատունյաց թագավորությունից բաժանված լինելու հիշատակությունն ավելի ուշ շրջանի իրողությունների արձանագրությունն է, երբ այն հանդես էր գալիս որպէս թագավորություն:

32 Տե՛ս «Պատմություն Անանուն Զրուցագրի» (կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի), թարգմանությունը գրաբարից, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Մ. Հ. Գաբրիելյան-Մելիքյանի, Եր., 1971, էջ 159-161, Կոստանդին Ծիրանածին. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ., թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Եր., 1970, էջ 10-11: Տե՛ս նաև Ա. Եղիազարյան, Հայ Բագրատունիների տերությունը (885-908 թթ.) (պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն), Եր., 2011, էջ 107-111:

33 Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 10-11:

34 Տե՛ս Գ. Գրիգորյան, Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX-X դարերում, Եր., 1983, էջ 63-65, Ա. Եղիազարյան, Տարոնի Բագրատունիների իշխանությունը IX դարում և X դարի սկզբին, «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», հասարակական գիտություններ, 2009, էջ 74-85:

35 Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 4-10:

36 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 524:

ցույց է տալիս, որ թեև Տարոնում ակնհայտ պատճառներով թուլացել էր Բագրատունյաց կենտրոնական իշխանության ազդեցությունը, սակայն Հայոց եկեղեցու և հովվապետի հոգևոր իշխանությունը շարունակում էր ամբողջությամբ պահպանվել թե՛ իշխանների, թե՛ ժողովրդի մեջ:

Ուտիքից Աշոտ Երկաթը վերադարձավ Շիրակ և իր մոտ հրավիրեց եղբորը՝ Աբասին ու նրա աներ, վրաց իշխան Գուրգենին: Արքան նրանց մեծ պատիվների արժանացրեց: Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ Աշոտ Երկաթն Աբասին մինչ այդ իշխանաց իշխան էր կարգել³⁷: Հայտնի է, որ Բագրատունի առաջին արքաների օրոք այդ պաշտոնը վարում էին արքայական ընտանիքի այն անդամները, որոնց անցնելու էր գահը³⁸, ուստի կարելի է խոսել այն մասին, որ Աբասը կարգվել էր գահաժառանգ: Կաթողիկոս-պատմիչը այս դեպքի նկարագրության ժամանակ հարկ է համարում միաժամանակ նշել, որ Աբասն ու Գուրգենը դավադրություն էին ծրագրել Աշոտ Երկաթի դեմ, ինչպես նաև, որ Աբասին Աշոտ Երկաթն իշխանաց իշխան էր կարգել³⁹: Հարց է ծագում. եթե Աշոտ Երկաթը, փաստորեն, Աբասին գահաժառանգ էր կարգել, ապա ինչու՞ էր Աբասը դավադրություն կազմակերպում նրա դեմ: Ն. Ադոնցը հակված է կարծելու, որ պատճառը Աշոտ Երկաթի կողմից Յուսուֆի հետ հարաբերությունների մեջ մտնելն էր⁴⁰: Սակայն այստեղ, ամենայն հավանականությամբ, եղել է ավելի շահադիտական պատճառ: Խնդիրն այն է, որ Աբասին Աշոտ Երկաթն իշխանաց իշխան էր կարգել նախքան Սահակ Սևադայի դստեր հետ ամուսնությունը, բայց այժմ, երբ արքան ամուսնացել էր, կարող էր ժառանգ ունենալ, ուստի դրանով կվտանգվեր Աբասի գահաժառանգության իրավունքը:

Աշոտ Երկաթը Երազգավորսում կարողացավ փրկվել դավադրական մահից ու իր հետ վերցնելով Աբասի որդուն՝ հեռանալ Ուտիք⁴¹: Այսպիսով՝ Աշոտ Երկաթի համար բացվեց պայքարի նոր ուղղություն՝ ներքին ճակատում:

Միևնույն ժամանակ, կարևոր զարգացումներ էին տեղի ունենում Հայաստանի շուրջ: Յուսուֆը պատերազմում էր խալիֆայի զորքերի դեմ: Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ դեռ նախքան Յուսուֆի ձերբակալվելը խալիֆայության զորքերի կողմից (919 թ.) խալիֆան որպես ոստիկան Հայաստան է առաքում ոմն Փարկինիի, որը Գագիկ Արծրունուն երրորդ անգամ կարգում է թագավոր «ի վերայ Հայաստանեայցս»: Այդ լուրը Յուսուֆն ընդունում է մեծ դժկամությամբ⁴²:

Սակայն Իբն ալ-Ասիրի տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Փարկինին, որ նույն ինքը Մուհամմադ իբն Ուբայդալլահ ալ-Ֆարիկին է, Ատրպատականի կառավարիչ է նշանակվել Յուսուֆի ձերբակալությունից հետո՝ 919 թ., և ուղարկվել է մարտնչելու Յուսուֆից հետո նրա տերության գլուխ կանգնած Սուբուք ամիրայի (հայերեն՝ Սբուք) դեմ⁴³: 919 թ. Սբուքը

37 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 544:

38 Տե՛ս **Ա. Եղիազարյան**, Հայոց իշխանաց իշխանը Բագրատունի առաջին արքաների օրոք, «ՎԷՄ», 2014, N 1, էջ 62-74:

39 Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 544:

40 Տե՛ս **Ն. Ադոնց**, Երկեր, հատ. Ե, Եր., 2012, էջ 206:

41 Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 544-545:

42 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 545-546:

43 Տե՛ս **Ibn-el-Athiri** Chronicon quod perfectissimum inscribitur, ed. **C. J. Tornberg**, vol. VIII, Lugduni Batavorum, 1862, p. 76.

պարտության մատնեց հակառակորդին և դիմեց խալիֆային՝ իրեն նշանակելու Ատրպատականի կառավարիչ: Խալիֆան համաձայնեց⁴⁴: Կարելի է ենթադրել, որ այս իրադարձություններից մի քանի տարի անց դրանք նկարագրած կաթողիկոս-պատմիչը շփոթել է դեպքերի ժամանակագրական հերթականությունը, ուստի պետք է կարծել, որ Գագիկ Արծրունու թագ ստանալը Փարկինիից հարուցել է ոչ թե Յուսուֆի, որն այդ ժամանակ բանտում էր, այլ Սբուքի դժգոհությունը, որի հետ որոշ ժամանակ անց Գագիկ Արծրունին կարողացավ հաշտվել⁴⁵: Սբուքի համար, սակայն, Հայաստանում գլխավորն Աշոտ Երկաթն էր, որին նա, ինչպես կտեսնենք, հռչակեց շահնշահ⁴⁶:

Յուսուֆի ձերբակալության հետ կապված հաղորդմամբ ընդմիջարկելով 918 թ. վերաբերող տեղեկությունները՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցին դարձյալ վերադառնում է այդ թվականի դեպքերի նկարագրությանը: Սահակ Սևադան, ականջ դնելով չարկամների, թշնամանում է Աշոտ Երկաթի դեմ: Հաջորդ տեղեկությունն արդեն վերաբերում է 919 թ.: Ձմեռն անցնելուն պես նրանք զորք են հավաքում պատերազմելու նպատակով, բայց հաշտվում իշխանների միջամտությամբ⁴⁷:

Կարգավորելով խնդիրներն իր տերության արևելքում՝ Աշոտ Երկաթն արշավեց Դվին: Նա «**հնազանդեցուցանէր զամբարտաւան և զբիրտ ապստամբութիւն նոցա ընդ լծով ծառայութեան իւրոյ**»⁴⁸: Այնուհետև, «**թագաւորն Աշոտ իբրև կամակատարս զԴվին քաղաք իւր պատրաստեաց**»⁴⁹: Փաստորեն, Հայոց հինավուրց մայրաքաղաք Դվինը ազատագրվեց արաբական գերիշխանությունից և ենթարկվեց Հայոց թագավորին 919 թվականին:

Դվինի գրավումից հետո, դատելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու հետագա տեղեկություններից, այնտեղից հեռացավ Աշոտ Շապուհյանը՝ հաստատվելով Բագարանում⁵⁰:

Դվինից Աշոտ Երկաթը դարձյալ մեկնեց Գուգարք՝ պատժելու իշխանաց իշխան Գուրգենին: Իր հետ վերցնելով Վրաց թագավոր Ատրնեսեհին՝ նա արշավեց նրանց դեմ: Վերջինիս օգնության են շտապում Աբասն ու Աշոտ Շապուհյանը⁵¹: Հայտնի է, որ Աբասը փեսայացել էր Վրաց իշխան Գուրգենին⁵²: Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ նույն կարգավիճակն ուներ նաև Աշոտ Շապուհյանը⁵³: Փաստորեն, կարելի է արձանագրել, որ իշխանաց իշխան Գուրգենը իր երկու փեսաների միջոցով, որոնք երկուսն էլ ունեին Հայոց գահին տիրելու նկրտումներ, կարողացավ լրջորեն վտանգել Հայոց թագավորության ներքին անվտանգությունը, անկասկած, հետապնդելով հեռուն գնացող նպատակներ, որոնք առնչվում էին Շամշուղե ամրոցին և շրջակա գավառին տիրելուն: Այդ պահի դրությամբ համընկել էին Աբասի և Աշոտ Շապուհյանի շահերը,

44 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 76-77:

45 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 551:

46 Տե՛ս նույն տեղում:

47 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 546:

48 Նույն տեղում:

49 Նույն տեղում, էջ 547:

50 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 554:

51 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 547-548:

52 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 544:

53 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 545: Տե՛ս նաև Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 195:

բայց միայն կարճ ժամանակով, քանի որ հեռանկարում Հայոց գահին բազմել կարող էր նրանցից միայն մեկը:

Աշոտ Երկաթի ու Ատրնեսի գործի առաջ թշնամիները նահանջում են և սկսում աստիճանաբար տեղի տալ ու մտածել հանձնվելու մասին⁵⁴: Այդ ժամանակ լուր է հասնում Սահակ Սևադայի կողմից կատարված անօրինությունների մասին: Այս անգամ Սահակ Սևադայի գործը ներխուժել էր Ուտի, իսկ այնուհետև՝ Ձորովոր գավառները, բնակչությանը գաղթեցրել իր տիրույթները, իսկ ինքն ամրացել Տավուշի ձորի արևմտյան լեռնակի ծործորներում: Աշոտ Երկաթը շտապ վերադառնում է և հասնում Ձորովոր գավառը: Այստեղ նա լուր է ստանում, որ Սահակ Սևադայի գործը գրավել է Կայան բերդն ու ազատել այնտեղ բանտարկված Գեղարքունիքի իշխան Վասակին, որին Աշոտ Երկաթը մեղադրել էր Աշոտ Շապուհյանի հետ գործակցելու համար և հրամայել ձերբակալել ու փակել այդ բերդում՝ գրկելով նաև սեփական տիրույթներից⁵⁵: Արքայի հաշտության առաջարկը Սահակ Սևադան մերժում է, որից հետո վերջինիս ութհազարանոց բանակի ղեմ արքան դուրս է գալիս 200 զինվորներով ու պարտության մատնում: Գերի ընկած Սահակ Սևադային ու նրա որդի Գրիգորին արքայի հրամանով կուրացնում են, իսկ նրանց տիրույթները՝ ռազմակալում: Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ «**ամբողջն առ հասարակ զԳարդմանայ թագաւորն յինքն գրաւեալ և զբովանդակ աշխարհն յիր անուն նուաճեալ՝ հնազանդէր**»⁵⁶:

Վերջին իրադարձությունների նկարագրության ժամանակ Հովհաննես Դրասխանակերտցին գրում է, որ «փոքր ինչ յառաջ քան զայս ոստիկանն Յուսուփ ապստամբութեամբ բազմաւ ընդվզեալ յիսմայելեան ամիրապետէ», սակայն պարտվեց ու ձերբակալվեց, որով նրա սպառնալիքից փրկվեց Գագիկ թագավորը⁵⁷: Կարելի է վստահաբար ասել, որ նշված իրադարձությունները թվագրվում են Յուսուֆի ձերբակալման 919 թվականով⁵⁸:

Ամփոփելով արդեն ասվածը՝ նշենք, որ այդ պատմափուլում Հայաստանում առկա երեք Հայոց թագավորներից իրադարձությունների կիզակետում Աշոտ Երկաթն էր, որի տիրապետության տարբեր հատվածներում մերթընդմերթ տեղի էին ունենում խռովություններ ու պատերազմներ: Առավել կայուն էր իրավիճակը Գագիկ Արծրունու տիրույթներում, իսկ Աշոտ Շապուհյանը, փաստորեն, սկզբում իր դիրքերը պահպանում էր միայն Խալիֆայության աջակցությամբ, իսկ հետո գրկվել էր դրանից ու հաստատվել Բագարանում: Ինչ վերաբերում է Աշոտ Երկաթի և Գագիկ Արծրունու հարաբերություններին, ապա պատմիչների տեղեկությունները հնարավորություն չեն տալիս գնահատելու դրանք: Հայտնի է, որ Գագիկ Արծրունին 914 թ. տիրացել էր Բագրատունիներին պատկանող Այրարատի երեք գավառների՝ Ծաղկոտնին, Կոզովիտին ու Մասյացոտնին⁵⁹: Աշոտ Երկաթի վերադարձից հետո այդ գավառների հետ կապված որևէ հա-

54 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 547–548:

55 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 545, 547–549:

56 Նույն տեղում, էջ 549–550:

57 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 551:

58 Տե՛ս Ibn-el-Athir, VIII, pp. 76–77. Տե՛ս նաև Ա. Тер-Гевондян, Армения и Арабский Халифат, Ер., 1977, с. 244.

59 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 560–561, Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 282:

կատություն կարծես չի ծագել, դրանք մնացել են Գագիկի իշխանության ներքո⁶⁰, ինչը վկայում է, որ երկու գահակալներն այդ ժամանակ արդեն ունեին ավելի կարևոր խնդիր՝ պայքարը Յուսուֆի դեմ: Իսկ այդ պայքարը կերպավորվել էր՝ իրականացվելով երկու կենտրոններով՝ Վասպուրականում և Այրարատում: Ի դեպ, վերջինում այն 916–918 թթ. մարմնավորված էր Աշոտ Երկաթ–Աշոտ Շապուհյան պայքարի մեջ: Աշոտ Երկաթի և Գագիկ Արծրունու միջև նույնիսկ դաշնակցային հարաբերություններ են ակնարկված որոշ աղբյուրներում, ըստ որոնց՝ «**որդին Սմբատայ Աշոտ բազում ընթացութիւնս և քաջութիւնս ցուցանէր և պահէր զբոլոր ամրոցս տէրութեան հար իւրոյ ձեռնտուութեամբ ... թագաւորին Գագկայ Վանցոյ**»⁶¹:

Հնայած ասվածին՝ նման իրավիճակում թե՛ Աշոտ Երկաթի, թե՛ Գագիկ Արծրունու համար ներքին «պայքար»-ը մղվում էր մյուս թագավորների նկատմամբ գերագահության հասնելու նպատակով: Եթե Բյուզանդիան ճանաչել էր Աշոտ Երկաթի գերագահությունը, ապա հարցականի տակ էր Խալիֆայության դիրքորոշումը, որը, դատելով վերն ասվածից, հակվում էր Գագիկ Արծրունու կողմը: Հենց այդ պատճառով Խալիֆայության դեմ ապստամբած Յուսուֆը թագ ուղարկեց Աշոտ Երկաթին, իսկ վերջինս էլ, չնայած Յուսուֆի նկատմամբ ունեցած կատաղի ատելությանն ու թշնամանքին, ընդունեց այն: Իր կողմից Խալիֆայությունը թագ ուղարկեց Գագիկ Արծրունուն՝ Փարկինիի միջոցով:

2. Աշոտ Երկաթի շահնշահության պատմափուլը

Ձերբակալված Յուսուֆի փոխարեն Սբուք (Սուբուք) անունով մեկը, ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, ոստիկան նշանակվեց «յետ սակաւ աւուրց»: Նշանակվելուն պես նա խաղաղություն հաստատեց Աշոտ Երկաթի հետ՝ նրան հռչակելով շահնշահ⁶², այսինքն՝ գերագահ թագավոր երկրում գոյություն ունեցող այլ թագավորների նկատմամբ: Մյուս կողմից, Սբուքը թշնամացավ Գագիկ Արծրունու դեմ, որը նրա մոտ ուղարկեց Գևորգ Հավնունուն՝ հաշտություն խնդրելու: Սբուքը կատարեց նրա խնդրանքը⁶³: Սբուքի և Աշոտ Երկաթի միջև ձևավորված դաշինքն արդյունք էր այն բանի, որ Սբուքը թեև ստանձնել էր հարկատվական պարտականություն խալիֆայի առաջ՝ Ատրպատականի կառավարիչ նշանակվելու դիմաց, բայց այդպես էլ չկատարեց իր պարտավորությունը⁶⁴: Նման պայմաններում համընկան Աշոտ Երկաթի և Սբուքի շահերը. Հայոց թագավորը դաշնակցեց նրա հետ, իսկ Ատրպատականի կառավարիչը

60 Մասնավորապես, Գագիկ Արծրունին 922 թ. Վասպուրականի զորքով և բնակիչներով ապաստանեց Ծաղկոտն և Կոզովիտ գավառներում: Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 559: Մյուս կողմից, Կոզովիտ գավառի Դարյունից բերդում, Գագիկ Արծրունին 930-ական թթ. պահում էր Դվինի մերձակայքում գերեվարված արաբներին: Տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, էջ 294:

61 **Անանուն Զրուցագիր՝ կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի**, Պատմութիւն, թարգմանութիւնը, առաջաբանը և ծանոթագրութիւնները՝ **Վարագ Առաքելեանի**, Եր., 2011, էջ 186–192, **Մխիթար Անեցի**, Մատենան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրոյթյամբ **Հ. Մարգարյանի**, Եր., 1983, էջ 116–117:

62 Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 551:

63 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 551–552:

64 Տե՛ս **Ibn-el-Athir**, VIII, pp. 76–77.

նրան հռչակեց շահնշահ:

Հայտնի է, որ Յուսուֆը ձերբակալվել է 919 թ.⁶⁵, ուստի դրանից «լետ սակաւ աւուրց» ուստիկան նշանակված Սրուքն Աշոտ Երկաթին շահնշահ կարող էր հռչակել հենց 919 թ.: Պատմագրության մեջ ընդունված՝ Աշոտ Երկաթի շահնշահ հռչակվելու 921 թվականը⁶⁶ կառուցված է երկու իրողությունների վրա: Նախ, քանի որ Աշոտ Երկաթի մահն Ասողիկի կողմից թվագրված է հայոց 378 թվականով (929/930), իսկ նրա թագավորության տարիների քանակը հավասարեցված է ութի («Աշոտ զկնի մահուան հար իւրոյ կեցեալ ամս ժե (15) և թագաւորեալ ամս Ը (8), վախճանի յՅՀԸ (378/929–930) թուականին»)⁶⁷: Ուրեմն՝ թվաբանական պարզ հաշվարկը ցույց է տալիս գահակալության (այս պարագայում՝ շահնշահ հռչակվելու) 921 թ. (929–8=921): Այդ իսկ պատճառով 921 թվականը հեղինակների համար դարձել է այն մեկնակետը, որից սկսած Աշոտ Երկաթն իշխել է ութ տարի: 921 թվականը Աշոտ Երկաթի թագավորության սկիզբ համարելու տեսակետը կարծես բյուրեղանում է, երբ Սմբատ Ա-ի մահվան 914 թվականին գումարում ենք նախքան Աշոտ Երկաթի ութամյա գահակալությունը տեղ գտած անիշխանության յոթամյա տևողությունը⁶⁸ (914+7=921):

Սակայն նման մոտեցումներից ծագում են որոշ խնդիրներ: Ինչպես դիպուկ կերպով նկատել է Ն. Ադոնցը, Հովհաննես Դրասխանակերտցուց բացի այս շրջանի վերաբերյալ Ասողիկը որևէ այլ աղբյուր չի ունեցել, ուստի նշված յոթ տարիների վերաբերյալ հիշատակության հիմքերը պետք է փնտրել Հայոց կաթողիկոսի աշխատության մեջ⁶⁹: Այդ տարիների վերաբերյալ հիշատակությունը կարող էր կապված լինել Հովհաննես Դրասխանակերտցու կողմից հիշատակված՝ 909 թ. սկիզբ առած պատերազմների ու արհավիրքների ժամանակների հետ և վերաբերել 909–916 թթ. ժամանակաշրջանին: Այդ մասին, անմիջապես 914 թ. դեպքերը նկարագրելիս, Հովհաննես Դրասխանակերտցին գրում է. «Հուրն կայծակնացայտ որ տեղեացն ի մեզ, և սուրն անողորմ պատերազմացն, որ միշտ ի մեզ բոխէր զհոտ մահու, մինչև յեաւթն ամ ձգեալ ընդերկարեցաւ»⁷⁰: Քանի որ ուշ շրջանի աղբյուրներում այդ յոթ տարիները հաշվարկվել են Սմբատ Ա-ի սպանությունից սկսած իբրև թե մինչև Աշոտ Երկաթի գահակալությունը, ապա դրանք համարվել են անիշխանության տարիներ: Ի դեպ, ավելորդ չէ նշել, որ պատմիչների նման մոտեցումները հակադրվել են Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն տեղեկությանը, որ Աշոտ Երկաթը թագադրվել է ոչ թե 921 թ., այլ 914 թ.⁷¹:

65 Տե՛ս նույն տեղում:

66 Տե՛ս «Մխիթարյալ Արիվանեցոյ Պատմութիւն ժամանակագրական», ի յոյս ընծայեաց Բ. Պ., Ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 71, **Սամուէլ Անեցի** և շարունակողներ, ժամանակագրութիւն (Աղամից մինչև 1776 թ.), աշխատասիրությամբ **Կ. Մաթևոսյանի**, Եր., 2014, էջ 172: Տե՛ս նաև **Ն. Ադոնց**, նշվ. աշխ., էջ 205–206, **С. Еремян**, Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI веке, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1971, N 3, էջ 6 և այլն: Մ. Չամչյանցը, Մ. Օրմանյանը և Կ. Թումանովը Աշոտ Երկաթի՝ շահնշահ հռչակվելը դնում են 922 թ.: Տե՛ս **Մ. Չամչեանց**, Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ 1784, հ. Բ., Վենետիկ, 1785, էջ 793, **Մ. Օրմանեան**, Ազգապատում, հ. Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1913, § 724–725, **С. Toumanoff**, Armenia and Georgia, “The Cambridge Medieval History”, vol. IV, “The Byzantine Empire”, part I, Cambridge, 1966, p. 614.

67 **Ասողիկ**, էջ 748:

68 Ասողիկից բացի նման կերպ են վարվել նաև այլ մատենագիրներ: Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ **Կ. Մելիք-Օհանջանյանի**, Եր., 1961, էջ 84:

69 Տե՛ս **Ն. Ադոնց**, նշվ. աշխ., էջ 201:

70 **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 519:

71 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 509:

Ճշգրտելով, որ անիշխանության յոթ տարիների վերաբերյալ ավելի ուշ շրջանի պատմիչների տեղեկությունները սնվում են Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ իրականում 909–916 թթ. վերաբերող հիշատակությունից, հարկ է նշել, որ այդ սխալի հետևանքով 916 թվականը, երբ Բյուզանդիան ճանաչեց Աշոտ Երկաթի թագավորությունը, այդպես էլ չդարձավ այն մեկնակետը, որից պետք էր հաշվարկել Աշոտ Երկաթի թագադրությունը: Խիստ հետաքրքրական է, որ բոլորովին այլ մտահանգման է եկել Վարդան վարդապետը: Ըստ նրա՝ «Աշոտ պսակեալ ի Լևոնէ դառնայ ի Հայս յերեքհարիւր եօթանասուն (921-922) թուին. և գտանէ թագաւորեալ զհոմանունն իւր Աշոտ որդի հօրեղբօր իւրոյ. զոր հնագանդեաց ի ներոյ իւր. որպես և զԳագիկ թագաւոր տանն Արծրունեաց, և զՄովսէս բռնացեալն յԱղուանս, զորոյ խաւարեցոյց զաչան. և մեծագօր գտեալ քան զնոսա, և քան զթագաւորն Վրաց Ներսէհ, կոչեցաւ ի վերայ նոցա Շահնշահ, զանս ութ. կատարի, և առնու զթագն Աբաս եղբայր նորա...և տիրէ ամենայն հայրենեաց իւրոց ամս քսան և ինն, յերեքհարիւր եօթանասուն և մի թուին (922-923)»⁷²:

Վարդան վարդապետը, փաստորեն, Աշոտ Երկաթի գահակալության ութ տարիները հաշվարկել է 914 թ. սկսած, ուստի ստացվում է, որ Հայոց թագավորը վախճանվել է հայոց 371 կամ 922 (914+8=922) թ.: Այն համոզումը, որ Հայոց գահին Աշոտ Երկաթին անմիջապես հաջորդել է Աբասը, Վարդան վարդապետին ստիպել է վերջինիս գահակալությունը հաշվարկել հայոց 371 թվականից, երբ, ըստ նրա, վախճանվել է Աշոտ Երկաթը, և ստացվել է, որ Աբասը գահակալել է 29 տարի:

Ուստի արձանագրենք, որ՝

ա. պատերազմների (և ոչ թե անիշխանության) յոթ տարիները ընդգրկում են ոչ թե 914–921 թթ., այլ 909–916 թթ.,

բ. Աշոտ Երկաթը Կոստանդնուպոլսում է եղել ոչ թե 921 թ., այլ 916 թ.,

գ. նա շահնշահ է հռչակվել ոչ թե 921 թ., այլ 919 թ.:

Նման իրավիճակում կարևոր է պարզել, թե ինչ մեկնակետից են հաշվարկվել Աշոտ Երկաթի գահակալության ութ տարիները, քանի որ ակնհայտորեն այդ մեկնակետը ոչ Աշոտ Երկաթի 914 թ. թագադրությունն էր, ոչ էլ Բյուզանդիայի կողմից 916 թ. ճանաչումը: Վերջին ամենահավանական մեկնակետը Աշոտ Երկաթի շահնշահ հռչակվելու թվականն է: Իսկ պատմիչներից ոմանք Աշոտ Երկաթի շահնշահ հռչակվելը թվագրել են 921 թ.: Փաստորեն, 921 թվականը «ընտրվել» է սխալմամբ, իսկ այդ սխալն էլ իր հերթին հանգեցրել է Աշոտ Երկաթին ութամյա թագավորություն վերագրելուն:

Կարևորություն է ներկայացնում 919–924 թ. ընկած շրջանի իրադարձությունների ժամանակագրության հստակեցումը, առավել ևս, որ այդ ժամանակահատվածը զգալի մանրամասնություններով ներկայացնում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին:

Վերևում տեսանք, որ 917 թ. Վասակ Գնթունին պարտվելով՝ փախուստի դիմեց և ամրացավ Շամշուղե բերդում: Աշոտ Երկաթն ու Աբասը նրան չհետապնդեցին⁷³:

Այժմ արդեն, երբ թե՛ Վասակ Գնթունին, թե՛ Գուրգենը պարտություն

⁷² Վարդան վարդապետ, էջ 87:

⁷³ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 539–540:

էին կրել Աշոտ Երկաթից, Վասակ Գնթունու հաջորդ քայլը եղավ Շամշուղեն Գուրգենին հանձնելը և նրա տիրույթներում գտնվող Կրուստ ամրոցը տեղափոխվելը⁷⁴: Սակայն Շամշուղե մեկնած Գուրգենին չհաջողվեց տիրանալ ամրոցին, քանի որ պահապանները հրաժարվեցին հանձնվել և հրավիրեցին Աշոտ Երկաթին: Վերջինս բանակով Շամշուղե հասավ այն ժամանակ, երբ Գուրգենի զորքն արդեն կարողացել էր ներխուժել քաղաք: Աշոտ Երկաթին հայտնեցին, որ ամրոցի պահապանները հանուն նրա են կռվում Գուրգենի դեմ, և Աշոտ Երկաթը պահանջեց իր առջև բացել ամրոցի դարպասները: Այնուհետև, Աշոտ Երկաթի բանակը գերի վերցրեց Գուրգենի զորքը, և բոլոր զինվորների քթերը և ականջները նրա հրամանով կտրեցին, իսկ հետո կուրացրին: **«Եւ այնուհետև ապա հիւսիսական ազգքն այնոքիկ ընդ ձեռամբ նորա (իմա Աշոտ Երկաթի-Ա.Ե.) նուաճեալ հնազանդէին ի ծառայութիւն, և ըստ աշողակ այցելութեանն Աստուծոյ երթալով երթայր և գաւրանայր»**⁷⁵: Այս իրադարձությունը տեղի է ունեցել, ամենայն հավանականությամբ, արդեն 920 թ.:

Այնուհետև Աշոտ Երկաթը մեկնում է Ուտիք, որտեղ զորք է հավաքում, գնում Կոտայք և հրովարտակով իր մոտ հրավիրում Աշոտ Շապուհյանին՝ խաղաղություն հաստատելու առաջարկով: Վերջինս, որը սկզբում զրկվել էր Կողբից, իսկ հետո ստիպված հեռացել Դվինից, այժմ արդեն, փաստորեն, Կոտայքում էր հաստատվել: Նամակը նրան է հասցնում կաթողիկոսը, և նրանք երկուսով գալիս են Աշոտ Երկաթի մոտ: Երկու թագավորները հաշտվում են, շարժվում Դվին և վերստին ազատագրում այն (**«անդ զմոլորութիւն պաշտանէիցն հեթանոսաց յինքեանս գրաւեալ, ընդ ձեռամբ նուաճէին»**)⁷⁶:

Դվինից Աշոտ Երկաթը մեկնում է Ուտիք: Ճանապարհին նա լուր է ստանում, որ իր դեմ ապստամբել էր իր իսկ կողմից այդ շրջանում կառավարիչ (հրամանատար) նշանակված Յիկ կոչվող Ամրամ իշխանը: Հովհաննես Դրասխանակերտցին կարծում է, որ նա ցանկանում էր ընդունել Գամիրքի իշխանաց իշխան Գուրգենի իշխանությունը, որն իրականում մեզ քաջածանոթ վրաց իշխան Գուրգենն է⁷⁷: Հասնելով Ուտիք՝ Աշոտ Երկաթը տեսավ, որ այնտեղ բոլորը միացել են Յիկ Ամրամի խռովությանը: Նա մեկնեց Եգերաց թագավորի մոտ: Եգերաց թագավորը, որը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ Աշոտ Երկաթին քաջածանոթ Կոստանդին Գ թագավորը (893-922), Աշոտին մեծաքանակ զորք տրամադրեց: Աշոտ Երկաթը եկավ Ուտիք, սակայն Յիկ Ամրամը խուսափեց ճակատամարտ տալուց և ամրացավ Կուր գետի առափնյա անտառներում, ուր իր զորքը մտցրեց նաև Աշոտ Երկաթը՝ հայտնվելով ծուղակում: Նրա զորքը պաշարվեց: Որոշ զինվորներ թշնամուն լուր ուղարկեցին՝ առաջարկելով Աշոտ Երկաթին կապանքներով հանձնել նրան, միայն թե նա իրենց հնարավորություն տա հեռանալու: Աշոտ Երկաթն իմացավ այդ մասին և մի գիշեր գրեթե միայնակ ձեռքեց հակառակորդի շղթան ու դուրս եկավ պաշարումից: Նրա զորքը հանձնվեց հակառակորդին⁷⁸:

74 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 552:

75 Նույն տեղում, էջ 553:

76 Նույն տեղում, էջ 554:

77 Հետաքրքիր է, որ Ն. Ադոնցը սրան նույնացնում է Բյուզանդիայի նշանավոր զորավար Հովհաննես Կուրկուասի հետ: Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 206-207:

78 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 555-556:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին այստեղ հավելում է, թե «**և ապա յայնմ արեւ հետէ և անդր ոչ յաջողեցան հետևանք արշաւանաց Աշոտի որպէս յերեկն և յեռանդն**»՝ դա վերագրելով այն բանին, որ իր գործունեության առաջին շրջանի ողջախոհությունը նա կորցրել էր, դարձել ամբարտավան, ուստի՝ «**դատապարտեալ անկանէր, ոչ ժամանեալ ի կատարս փրկութեան իւրոյ**»⁷⁹: Հետաքրքիր է այն, որ պատմիչը հստակորեն գրում է, որ այդ օրվանից Աշոտ Երկաթի արշավանքներն այլևս հաջողություն չեն ունեցել, այսինքն՝ կարծես տեղյակ է Հայոց թագավորի հետագա ճակատագրին: «**Դատապարտեալ անկանէր**»-ը և «**ոչ ժամանեալ ի կատարս փրկութեան իւրոյ**»-ը խիստ խոսուն արտահայտություններ են, որոնք շարադրված են դատավճռի ձևով: Նա կարծես գիտի, որ Աշոտ Երկաթի համար ամեն ինչ ավարտված էր: Սակայն պատմիչն այնքան էլ արդարացի չէ, քանի որ Ասողիկը, չնայած ծանոթ էր նրա աշխատությանը, այնուամենայնիվ արձանագրել է, որ շահնշահ հռչակվելուց հետո Աշոտ Երկաթը «**հալածական առնէ զԻսմայէլացոց զարն յաշխարհէս Հայոց**»⁸⁰, այսինքն՝ Աշոտ Երկաթն ի վերջո կարողացել է Հայաստանը մաքրել թշնամուց: Կարծում ենք, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցու վրա մեծ է եղել սեփական համակրանքների ազդեցությունը, իսկ դրանք այդ ժամանակ Գագիկ Արծրունու կողմն էին: Հավանական է նաև, որ նրա նշածը վերաբերում է միայն այն շրջանին, որն ընդգրկում է նրա աշխատությունը, այսինքն՝ մինչև 925 թ., իսկ դրանից հետո Աշոտ Երկաթը շարունակել է թագավորել:

Այնուհետև պատմիչն անմիջապես անցնում է Գագիկ Արծրունու գովերգմանը, որը հոգում էր բոլորի համար ու խոհեմաբար պարտահատույց լինում խալիֆային: Այդպես նա վարվեց մեկ տարի՝ 921-922 թթ. («ամն հարուստ մի զայս արարեալ»)՝⁸¹:

Այդ ժամանակ խառնակ վիճակ էր Խալիֆայությունում: Թշնամիները գրոհում էին և մեծ վնասներ հասցնում: Եվ ահա խալիֆայի խորհրդականը նրան առաջարկում է ազատ արձակել Յուսուֆին՝ ի սարսափ թշնամիների⁸²: 922 թ. ազատ արձակված⁸³ Յուսուֆն առաջին հերթին գրոհում է Վասպուրականի վրա: Գագիկը նահանջում է Կոզովիտ և Ծաղկոտն գավառների կողմը: Յուսուֆը ներխուժում է Անձևացյաց գավառը, հասնում Աղբակ, բայց Գագիկի դեմ պատերազմում, ի վերջո, անհաջողության է մատնվում: Ուստի նա հաշտության դիմաց Գագիկից պահանջում է անցած տարիների արքունի հարկը, ինչպես նաև ընծաներ իր համար՝ հիշեցնելով, որ ինքն է թագադրել Գագիկին և թույլատրել տիրանալու ողջ Հայաստանին: Գագիկը ընդունում է նրա պահանջը, հանձնում տարիների հարկն ու մեծ նվերներ, որից հետո Յուսուֆը «մեծալ նորհակալութեամբ» հեռանում է Հերի ու Զարևանդի կողմերը⁸⁴:

Յուսուֆն իր փոխարեն Հայաստանում ոստիկան է կարգում Նարանունով մեկին, որին կոչում էին Սբուք (Նասր ալ-Սուբուքի)⁸⁵:

79 Նույն տեղում, էջ 556-557:

80 Ասողիկ, էջ 748:

81 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 557:

82 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 558:

83 Տե՛ս Ibn-el-Athir, VIII, pp. 95-100.

84 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 559-561:

85 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 561-562, Ibn-el-Athir, VIII, p. 129. Տե՛ս նաև Իբն ալ-Ասիր. Օտար աղբ-

Նարը եկավ Նախճավան, որտեղ նրան հանդիպելու եկավ Սյունյաց իշխան Սմբատի կրտսեր եղբայր Բարկենը, ավելի ուշ՝ Սահակը: Նարը նրանց հրավիրեց Դվին՝ այնտեղ քննարկելու բոլոր հարցերը: Դվինի ճանապարհին՝ Քարունջ քաղաքագյուղի մոտակայքում, Նարին ընդառաջ եկան «գլխաուր գահերէցք և հոյակապ նահապետք ազգատոհմի քաղաքին Դվնայ»⁸⁶, այսինքն՝ քաղաքի հայ մեծամեծերը: Նրանց՝ թվով 40 հոգու, Նարի հրամանով ձերբակալեցին ու շղթայեցին, իսկ առավոտյան Նարը մտավ Դվին՝ ձերբակալելով նաև Սյունյաց իշխաններին⁸⁷: Այս պահից սկսած՝ Դվինը դարձյալ անցավ մահմեդականների իշխանության ներքո:

Նարը սկսում է հալածանքները կաթողիկոսանիստը («հայրապետանոց եկեղեցին սուրբ») լքած և Բյուրական ամրոցում ապաստանած կաթողիկոսի և եկեղեցականների նկատմամբ: Կաթողիկոսը շտապ հեռանում է Բագարան, որտեղ գտնվում էր Աշոտ Շապուռիյանը⁸⁸:

Կաթողիկոսի հեռանալուց հետո Նարի զորքը պաշարում է Բյուրականը, որտեղ սպանված Սահակ եպիսկոպոսի և այլ հարյուրավորների մահվան վերաբերյալ ժամանակագրական եզակի և խիստ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Հովհաննես Դրասխանակերտցին: Նա տեղեկացնում է, որ Սահակ եպիսկոպոսի և յուրայինների վախճանը տեղի է ունեցել հայոց 372 թ. ահեկանի 10-ին, որը համապատասխանում է 923 թ. դեկտեմբերի 15-ին, իսկ զույգ Կիրակոսների սպանությունը՝ նույն թվականի ահեկանի 17-ին⁸⁹՝ համապատասխան 923 թ.⁹⁰ դեկտեմբերի 22-ին:

Նշված իրադարձությունների ընթացքում Աշոտ Երկաթը չի հիշատակվում: 923 թ. դրությամբ նա դեռևս Սևանա կղզում չէր էլ հաստատվել, քանի որ այդ ժամանակ կղզում չորս օր ապաստանել և այդ մասին իր աշխատության մեջ հիշատակել է Հովհաննես Դրասխանակերտցին՝ Աշոտ Երկաթի մասին ընդհանրապես չխոսելով⁹¹:

Այդ դեպքերից շատ չանցած, արդեն 924 թ. սկզբին Յուսուֆը Նարին հետ է կանչում Ատրպատական: Վերջինս իր փոխարեն թողնում է Բշր (թերևս, Բաշար) անունով մեկին որպես ոստիկան՝ նրան հանձնելով նաև Սյունյաց ձերբակալված իշխաններին: Բշրը Մազազ գավառով շարժվում է Աշոտ Երկաթի դեմ՝ վրեժխնդիր լինելու չինազանդվելու համար: Քանի որ Աշոտ Երկաթն այդ ժամանակ ամրացել էր Սևանա կղզու անմատչելի ամրոցում, արաբական զորքը սկսեց ասպատակել նրա գավառները, որոնք, ըստ պատմիչի, առանց այդ էլ ավերվել ու անմարդաբնակ էին դարձել: Ճանապարհին Բշրի հազար զինվորից բաղկացած զորագնդի դեմ 20 զինվորով դուրս է գալիս Աշոտ Երկաթի իշխաններից Գևորգը, որը կատաղի գրոհով մեծաքանակ թշնամուն փախուստի է մատնում⁹²:

յուրները Հայաստանի և հայերի մասին, II, Արաբական աղբյուրներ, Բ., թարգմանություն բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները **Արամ Տեր-Ղևոնդյանի**, Եր., 1981, էջ 175:

86 **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 562-563:

87 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 563:

88 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 565-567:

89 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 574-576:

90 Մ. Օրմանյանը կամայական կերպով առաջարկում է այդ իրադարձությունը դնել 926 թ.: Տե՛ս **Մ. Օրմանյան**, նշվ. աշխ., § 730:

91 Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 564:

92 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 576-577:

Այն, որ Բշրն ուզում էր վրեժխնդիր լինել Աշոտ Երկաթից Նսրին չհնազանդվելու համար, կարևոր հետևություններ է ծնում: 919 թ. իրադրությունը, երբ Յուսուֆը թագ ուղարկեց Աշոտ Երկաթին, փոխվել էր, ուստի Յուսուֆի կողմից նշանակված Նսրը ցանկացել է հնազանդեցնել Հայոց թագավորին, մի բան, որ Յուսուֆը նույնիսկ չէր էլ փորձել:

Բշրը հանգիստ է առնում Դվինում, որից հետո շարժվում է Սևանա ամրոցը գրավելու: Տեղի ունեցած ծովամարտում Աշոտ Երկաթի զինվորները պարտության են մատնում Բշրի զորքին: Բշրը որոշում է հարձակվել Գեղա ամրոցի վրա, որտեղ նրան դարձյալ հանդիպում է Գևորգ իշխանը և պարտության մատնում: Բշրը մազապուրծ փախչում է Դվին⁹³:

Այնուհետև, պատմիչը հաղորդում է, որ «իսկ ես, յոր նախ չոգայն ի թագաւորագանց⁹⁴ բողբոջն Աշոտ, առ նմին կացեալ մնացի մինչև ամառնայինն յաշունն յեղանակեալ յեղափոխէր»⁹⁵: Մ. Օրմանյանն ու Լեոն այս Աշոտին նույնացնում են Աշոտ Շապուհյանի հետ⁹⁶, բայց, ամենայն հավանականությամբ, խոսքը Աշոտ Երկաթի մասին է, որին պատմիչն այդ պատմափոխում թեև մշտապես «Շահնշահ» է կոչում, բայց նրան հրաժեշտ տալու նկարագրության մեջ դիմում է նախկինում մեկ անգամ օգտագործված անվանաձևին՝ «զթագաւորագուն բողբոջ»⁹⁷: Փաստորեն, կաթողիկոսը մինչև Վասպուրական հեռանալը մի քանի ամիս անցկացրեց Աշոտ Երկաթի կողքին, որը նրան մեծապես պատվում էր այդ ընթացքում: Աշնանը «առ ի նմանէն (իմն Աշոտ Երկաթից-Ա.Ե.) յուղարկեալ չոգայ առ թագաւորն Հայոց Գագիկ»⁹⁸: Այն, որ համաձայն Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ Աշոտ Երկաթն է իրեն «ուղարկել» Գագիկ Արծրունու մոտ, կարող է կարևոր հետևություններ ծնել: Աշոտ Երկաթն իր եղբայր Աբասին, փաստորեն, զրկել էր գահաժառանգման իրավունքից, այլ թագաժառանգ էլ չունեի, իսկ ինքը ծանր վիճակում ամրացել էր Սևանա կղզում: Ուստի Հովհաննես Դրասխանակերտցին դիտավորյալ է գրում այն մասին, որ Աշոտ Երկաթն անձամբ է իրեն ուղարկել Գագիկ թագավորի մոտ: Խնդիրն այն է, որ Գագիկ Արծրունու մոտ տեղափոխվելը, փաստորեն, Հայոց հոգևոր իշխանության ընտրությունն էր հոգուտ Վասպուրականի թագավորության, ուստի կաթողիկոս պատմիչն այն «արդարացնում» է Աշոտ Երկաթի «ուղարկել»-ով: Իսկ նման արդարացում անհրաժեշտ էր: Հայկական աղբյուրներում Գագիկի թագավոր դառնալը համարվում է Հայոց միասնական թագավորության մասնատման պատճառ: Աղբյուրները հաղորդում են, որ Յուսուֆը «**թագաւորեցոյց ...գԳագիկ ի տոհմէ Արծրունեաց, հակառակ թագաւորութեան ազգին Բագրատունեաց**», իսկ այնուհետև՝ **Աշոտ Երկաթի օրոք «աշխարհս (իմն Հայոց թագավորությունը) յերկուս բաժանեցաւ՝ Աշոտ Բագրատունի՝ յԱնի, ի տեղի հօր իւրոյ և Գագիկ Արծրունի ի կողմանս Վասպուրականի»**⁹⁹:

Ակնհայտ է, որ հայ իրականությունը երկփեղկվել էր, ուստի Բագրա-

93 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 577-578:

94 Պետք է լինի «թագաւորագուն», ինչպես մեկ անգամ արդեն կոչված է Աշոտ Երկաթը: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 533:

95 Նույն տեղում, էջ 579:

96 Տե՛ս Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., § 729, Լեո, Երկերի ժողովածու, հատ. Բ, եր., 1967, էջ 569-570:

97 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 533:

98 Նույն տեղում, էջ 579:

99 «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. II, էջ 337:

տունյաց տիրույթներից անցնելով Վասպուրական՝ կաթողիկոսը փաստացիորեն անցնում էր Բագրատունի գահակալի հակառակորդի կողմը: Եվ որպեսզի տասնամյակներ ու հարյուրամյակներ անդին ընթերցողն իրեն չմեղադրի ձամբար փոխելու համար, կաթողիկոսը գրում է, թե Աշոտ Երկաթն է իրեն ուղարկել Գագիկ Արծրունու մոտ:

Նշված իրադարձությունները տեղի են ունեցել 924 թ., որի աշնանը կաթողիկոսը տեղափոխվեց Վասպուրական՝ Գագիկ թագավորի հրավերով՝ պատճառ բերելով այն, որ իր կալվածքները Նսրը գրավել էր, իսկ «Հայոց թագավոր» Գագիկը նրան առել է իր պաշտպանության ներքո և խոստացել վերադարձնել նրա ունեցվածքը¹⁰⁰: Մինչ այդ նա Գագիկին երբեք «Հայոց թագավոր» չէր կոչել, այլ միայն՝ «թագավոր»:

Ակնհայտ է, որ այդ պահի դրությամբ Հայաստանում երեք թագավորներից ամենաբարվոք վիճակում գտնվում էր հենց Գագիկ Արծրունին¹⁰¹: Հեղինակներից որոշները կարծում են, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին Վասպուրական է տեղափոխվել 927 թ.¹⁰²: Հովհաննես Դրասխանակերտցու աշխատության վերջին հրատարակության խմբագրական նախաբանում Գ. Տեր-Վարդանյանը թեև կարծիք է հայտնում, որ կաթողիկոսն իր պատմությունը ավարտել է 925 թ. դեպքերը նկարագրելով, սակայն միևնույն ժամանակ գտնում է, որ նա Վասպուրական է մեկնել 927 թ.¹⁰³: Սակայն կաթողիկոսը չէր կարող Վասպուրական մեկնել 927 թ., երբ 925 թ. դեպքերի նկարագրությամբ իր շարադրանքն ամփոփելիս հիշատակում է իր՝ Վասպուրական տեղափոխվելը¹⁰⁴:

Այդ ժամանակ Ատրպատականից գալիս է Նսրը և արշավում Վայոց ձոր՝ Սմբատ իշխանի դեմ: Սակայն տեսնելով Սմբատի պաշտպանության ամրությունը՝ ձիշտ է համարում նրա հետ հաշտություն կնքել, որի արդյունքում բանտից ազատում է Բաբկեն Սյունուն, իսկ Սահակին առժամանակ պահում կապանքների մեջ¹⁰⁵:

Ամենավերջում Հովհաննես Դրասխանակերտցին պատմում է, որ ընկավ Գեղա (Քեղեա) ամրոցը, որի պահապանները Յուսուֆի երկյուղից լքեցին այն¹⁰⁶:

Փաստորեն, Հովհաննես Դրասխանակերտցին իր աշխատությունն ամփոփել է 924 թ. վերջի դեպքերի արձանագրությամբ: Աշոտ Երկաթի գահակալության շրջանին անդրադարձած հեղինակները մշտապես նշել են, որ դրանից հետո պատմիչների երկերում Աշոտ Երկաթի մասին մինչև նրա մահվան՝ կարծեցյալ 929 թվականը որևէ տեղեկություն չի պահպանվել, ինչպես նաև աղբյուրներում չի խոսվում Հայաստանում 925-929 թթ. տեղի ունեցած դեպքերի վերաբերյալ¹⁰⁷:

Չնայած նշվածին՝ քննությունը ցույց է տալիս, որ իրականում Աշոտ Երկաթի մասին 925 թվականից հետո պահպանվել է երկու հիշատա-

100 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, 579:

101 Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 140:

102 Տե՛ս Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., § 734:

103 Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրություն, Աթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 317:

104 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 579:

105 Նույն տեղում, էջ 580: Տե՛ս նաև Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 199-200

106 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 580:

107 Տե՛ս Լեո, նշվ. աշխ., էջ 570, «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1976, էջ 46 և այլն:

կություն: Խոսքը Ասողիկի աշխատության մեջ տեղ գտած հույժ կարևոր տեղեկությունների մասին է: Ըստ առաջինի՝ Ռոմանոս Ա Լեկապենոս կայսրը (920–944) «...**յերկրորդ ամի թագաւորութեանն իւրոյ (իմա՛ 921/922 թ.) գումարեաց զաւր բազում և դեմեսլիկոս (իմա՛ դոմեստիկոս¹⁰⁸) առաքեաց ի Դուին քաղաք, յորում էր Սպքի ամիրայ, որ զԱշոտն Շահանշահ աւգնական իւր արկ ի քաղաքն: Եւ եկեալ զաւրն Յունաց՝ պաշարեցին զԴուին և ոչ կարացին ստնանել՝ դարձան անդրէն»¹⁰⁹:**

Այս տեղեկությունը հույժ կարևորվում է նրանով, որ Աշոտ Երկաթը, փաստորեն, հանդես էր գալիս Բյուզանդիայի դեմ, որը, իր հերթին, ներխուժել էր Հայոց թագավորություն: Հավելենք, որ դոմեստիկոսի գլխավորությամբ Դվինի ուղղությամբ արշավելու մասին մի տեղեկություն էլ պահպանել է Իբն ալ-Ասիրը՝ այն թվագրելով հիջրայի 315 (8 մարտ, 927 թ.–24 փետրվար, 928 թ.): Այդ ժամանակ Դվինում էր գտնվում Նասր ալ-Սուբուքին¹¹⁰: Հետագոտողները, ելնելով Ասողիկի Ռոմանոս կայսեր գահակալության (920–944) երկրորդ տարվա հիշատակությունից, 922 թ. Սբուքի մահացած լինելու իրողությունից¹¹¹, ինչպես նաև Ցլիկ Ամրամի վերաբերյալ Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն տեղեկությունից, թե նա կամենում էր ընդունել Գամիրքի իշխանաց իշխան Գուրգենի (նույնացված Հովհաննես Կուրկուասի հետ¹¹²) իշխանությունը, այս իրադարձությունը տեղադրել են 921 թ.¹¹³ կամ 922 թ.¹¹⁴, թեև որոշ ուսումնասիրողներ դա համարել են անհնար¹¹⁵: Խնդիրն այն է, որ այդ արշավանքի դեմեսլիկոս-դոմեստիկոսը նույնացվել է Հովհաննես Կուրկուասին¹¹⁶, որն այդ պաշտոնը ստացել է 922 թ. վերջին կամ, որ ավելի հավանական է՝ 923 թ.¹¹⁷, ուստի այդ թվականին Հայաստանի խորքերն իրականացված արշավանք ղեկավարել չէր կարող¹¹⁸:

Մյուս կողմից, Ասողիկը, Իբն ալ-Ասիրն ու Կոստանդին Ծիրանածինը¹¹⁹ նման միայն մեկ արշավանք են հիշատակում, իսկ Հովհաննես Դրասխանակերտցին այդպիսի արշավանք ընդհանրապես չի հիշում: Այդ իրողությունը փորձ է արվել բացատրելու այն բանով, որ քրիստոնյա պատմիչը հավատակից և դաշնակից կայսրության արշավանքը Հայաստան դիտմամբ չի հիշատակում¹²⁰ և կամ դրանով խնայում է Աշոտ Երկաթին, որը,

108 Բյուզանդական գորքի հրամանատարը:

109 Ասողիկ, էջ 748:

110 Տե՛ս *Ibn-el-Athir*, VIII, pp. 129–130:

111 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 95–100, **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 588–589:

112 Տե՛ս Ն. Աղոնց, նշվ. աշխ., էջ 206–207, Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 136–137:

113 Տե՛ս Ն. Աղոնց, նշվ. աշխ., էջ 207:

114 Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 136:

115 Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 232, ծանոթ. 19: S. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign: A Study of Tenth-Century Byzantium*, Cambridge, 1988, p. 135.

116 Տե՛ս Ն. Աղոնց, նշվ. աշխ., էջ 206–207:

117 Խնդիրն այն է, որ Հովհաննես Կուրկուասը մինչև Ռոմանոս Լեկապենոսի գահակալության ավարտը սխոլների դոմեստիկոս (բյուզանդական գորքի հրամանատար) է եղել 22 տարի և 7 ամիս: 944 թ. ղեկտնեբերին Ռոմանոսի գահազրկումից որոշ ժամանակ անց, թերևս 945 թ. սկզբին, պաշտոնից հեռացվեց նաև Հովհաննես Կուրկուասը: Տե՛ս Թեոփանեսի Շարունակող, էջ 252: Մանրամասնորեն տե՛ս S. Runciman, նշվ. աշխ., էջ 134–136:

118 Տե՛ս S. Runciman, նշվ. աշխ., էջ 135:

119 Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 15:

120 Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 136:

փաստորեն, ընդունել էր իր հորը սպանողի մեկնած ձեռքը՝ այդպիսով հակառակվելով Բյուզանդիային¹²¹: Ինչ վերաբերում է 927 թ. արշավանքին, ապա այն հիշատակել կաթողիկոս-պատմիչն ուղղակի չէր կարող, քանի որ իր պատմության շարադրանքն ամփոփել է 924 թ. դեպքերի նկարագրությամբ: Ռոմանոս Լեկապենոսի գահակալման երկրորդ տարվա հիշատակությունը և Իբն ալ-Ասիրի տեղեկությունները հետազոտողներին ստիպել են կարծելու, թե իրականում Հովհաննես Կուրկուասի գլխավորությամբ երկու արշավանք է տեղի ունեցել՝ 922 և 927 թթ.¹²²:

Ատողիկի տեղեկությանը լիարժեքորեն հավատ ընծայելուց առաջ պետք է հիշել, որ այդ տեղեկության մեջ Ռոմանոս Լեկապենոսի թագավորության սկիզբ է նշված հայոց ՅԿԵ (365) թվականը (916 ապրիլ-917 ապրիլ): Ուստի Ատողիկը, «յերկրորդ ամի» ասելով, հենց այդ թվականից է կատարել հաշվարկը: Եթե նույնիսկ համարենք, որ այն աղավաղված է և պետք է լիներ ՅԿԷ (367) թվականը (918 ապրիլ-919 ապրիլ), ապա խնդիրը միայն մասամբ կլուծվի, այն էլ, եթե 919 թվականն ընդգրկենք Ռոմանոս կայսեր գահակալության շրջանի մեջ: Հայտնի է, որ Ռոմանոսը նախքան թագադրվելը հռչակվել է որպես կայսերահայր 919 թվականին՝ իր ձեռքում կենտրոնացնելով փաստական իշխանությունը, թեև թագադրվել է միայն 920 թ.¹²³: Եթե Ատողիկի՝ «թագաւորութեանն իւրոյ» արտահայտությունը վերագրենք նաև կայսերահայրության շրջանին, ապա երկրորդ տարին կստացվի 920/921 թվականը: Սակայն այդ պարագայում Հովհաննես Կուրկուասի գլխավորությամբ արշավանք դեպի Հայաստան ընդհանրապես բացառվում է, քանի որ նա այդ պաշտոնը դեռ չէր զբաղեցրել:

Նշվածը մեզ այն համոզմանն է բերում, որ Ատողիկի երկում «**յերկրորդ ամի թագաւորութեանն իւրոյ**» տեղեկության մեջ սխալ կա և իրականում խոսքը հենց 927 թ. արշավանքի մասին է: Երկու արշավանքների միջև նմանություններն ակնհայտ են.

ա. արշավանքը ղեկավարել է դոմեստիկոսը,

բ. պաշարվել է Դվինը,

գ. Դվինի պաշտպանությունը ղեկավարել է Սբուք անունով ամիրան,

դ. Դվինի պաշարումը հաջողություն չի ունեցել:

Ասվածի հիմնավորումն է նաև այն, որ Ատողիկի նշված տեղեկության մեջ Սուբուք անունը գրված է Սպքի ձևով, որը հարազատ է Նասր ալ-Սուբուքիի անվանը: Այլապես Հովհաննես Դրասխանակերտցու տարբերակով Ատողիկը ևս կնշեր Սբուք անվանաձևը: Իսկ Սպքի անվան հիշատակությունը ցույց է տալիս, որ Ատողիկն իր երկի տվյալ հատվածը շարադրելիս, բացի Հովհաննես Դրասխանակերտցու աշխատությունից ձեռքի տակ այլ աղբյուր էլ է ունեցել, որտեղ նշված է եղել Սուբուքի (Սուբուքի-Սպքի) անվանաձևը:

Ի վերջո, ասվածի մյուս կարևոր ապացույցն այն է, որ այդ արշավանքը չի հիշատակում Հովհաննես Դրասխանակերտցին: Չհիշատակելու վերո-

121 Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 206:

122 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 207, Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 136-139, Տ. Runciman, նշվ. աշխ., էջ 135-140:

123 Տե՛ս Թեոփանեսի Շարունակող, էջ 233-235: Թերևս դրա հետ է կապված այն, որ հետազոտողներից շատերը Ռոմանոսի գահակալությունը թվագրում են 919-944 թթ.:

հիշյալ պատճառաբանությունները, որ բերում են այն հետազոտողները, որոնց կարծիքով արշավանքը տեղի է ունեցել 921 թ. կամ 922 թ., համոզիչ չեն, քանզի նման հույժ կարևոր իրադարձությունը կաթողիկոս-պատմիչը անհնար է, որ չհիշատակեր, առավել ևս, որ հիշատակել է Կողբ դաստակերտի՝ բյուզանդական բանակի կողմից 916 թ. գրավման և բնակչության գերեվարման մասին: Այսինքն՝ բյուզանդացիներին «խնայելու» առանձնապես մեծ ջանքեր պատմիչը չի գործադրում:

Եթե ճիշտ է նման եզրակացությունը, իսկ դա ժխտելու համար որևէ էական ապացույց հրապարակի վրա չկա, ապա դա ցույց է տալիս, որ 924–927 թթ. միջև Աշոտ Երկաթին հաջողվել էր կայունացնել իրավիճակը երկրում և հաշտության եզրեր գտնել Նարի հետ: Ըստ որում՝ վերջին իրողությունն այնքան կարևոր էր Հայոց թագավորի համար, որ նա նույնիսկ պատրաստ էր Նարի հետ միասին Դվինը պաշտպանել բյուզանդական զորքից:

Ինչ վերաբերում է Ասողիկի երկրորդ հիշատակությանը, ապա այն ունի Աշոտ Երկաթի դարաշրջանի արդյունքներն ամփոփող բնույթ: Նշված է, որ շահնշահ հռչակվելուց հետո Աշոտ Երկաթը «**հալածական առնէ գիսմայելացոց զարն յաշխարհէս Հայոց**»¹²⁴: Փաստորեն, կարելի է հստակորեն այդ իրադարձությունը թվագրել 927–929 թվականներով, քանի որ մինչև 927 թ. Աշոտ Երկաթին այդպես էլ չէր հաջողվել Ատրպատականի գորքերը հեռացնել Հայաստանից: Նարի հետ դաշինքը կարճ կյանք է ունեցել: Հենց Ասողիկի այդ տեղեկությունն էլ հանդիսանում է Աշոտ Երկաթի դարաշրջանի գլխավոր ձեռքբերման արձանագրությունը: Ամենայն հավանականությամբ, Հայաստանի ազատագրմանը նպաստել է Դվինի պաշարման տարում՝ 927 թ., տեղի ունեցած Յուսուֆի մահը¹²⁵, որը խիստ թուլացրեց Ատրպատականի ամիրայությունը, իսկ Յուսուֆի կողմից նշանակված Նարի՝ Հայաստանում մնալը դարձրեց անհամատեղելի ստեղծված իրավիճակի հետ: Ամենայն հավանականությամբ, այդ ժամանակ է, որ Աշոտ Երկաթը կարողացել է «հալածել» թշնամու գորքը Հայաստանից:

3. Աշոտ Երկաթի գահակալության տարիների խնդիրը

Աշոտ Երկաթի մահը թվագրվել է 928 թ.¹²⁶ կամ 929 թ.¹²⁷: Որպեսզի այս հարցում հստակություն ստեղծվի, հարկ է կատարել որոշակի քննություն:

Ինչպես տեսանք, Աշոտ Երկաթին վերագրվել է ութ տարվա թագավորություն, իսկ վերջինիս հաշվարկը կատարվել է 921 թ.՝ շահնշահ հռչակվելուց սկսած: Շահնշահ հռչակվելու մեկնակետից Աշոտ Երկաթի գահակալության տարիների հաշվարկը բխում էր հետևյալ իրողություններից:

124 Ասողիկ, էջ 748:

125 Տե՛ս Ibn-el-Athir, VIII, pp. 124–127:

126 Տե՛ս Մ. Չամչյանց, նշվ. աշխ., էջ 822, А. Тер-Гевондян, նշվ. աշխ., էջ 244, Ա. Բոգոյան, Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի թղթերը, տե՛ս «Տեսոն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից որ ընդ ժամանակս լեալ իցէ ձեռնադրութիւնն արտաքոյ սուրբ Լուսաուրջի աթոռոյն», «Մատենագիրք Հայոց», Ժ. հատոր, Ժ. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2009, էջ 247 և այլն:

127 Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., § 738, Հ. Հարությունյան, Հայաստանը IX-XI դարերում, Եր., 1959, էջ 91 և այլն:

Առաջին, Աշոտ Երկաթը 916 թ. կայսեր կողմից ճանաչվել է իշխանաց իշխան, որը, ինչպես հիմնավորել ենք հետազոտության առաջին հատվածում¹²⁸, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ քրիստոնյա Այսրկովկասում Հայոց թագավորի գերագահության ճանաչում Բյուզանդիայի կողմից: Դրա հիմնավորումն է Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն հաղորդումը, որ Աշոտ Երկաթը կայսրից «մեծավայելուչ գահիս պատուի առեալ քան զամենայն գահերէցս»¹²⁹: Ու քանի որ Հովհաննես Դրասխանակերտցուն 915 թ. գրված նամակում Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսը գրում է, թե «Մեծ և աստվածապսակյալ կայսրը ձեր խնդիրքին ուշի ուշով ունկնդիր լինելով՝ ընդառաջ գնաց և հաստատումն ու պատիվը, որ մեծ ցանկություն ունեցավ ստանալու նա, ում վստահված է ձեր իշխանությունը, տվեց: Ահա այս [բոլորը] կատարվեց կայսեր կողմից ձեզ համար»¹³⁰, կարելի է միևնույն իրադարձության վերաբերյալ երկու տեղեկությունների համադրությամբ հիմնավորել, որ կայսրն ընդառաջել է Աշոտ Երկաթի «խնդրանք»-ին և նրան տվել «հաստատումն ու պատիվը», որը նույնանում է բոլոր գահերեցներից կամ իշխանների նկատմամբ ավագության կամ գերագահության ճանաչման տեղեկությամբ:

Երկրորդ, Խալիֆայության կողմից Աշոտ Երկաթին շահնշահ ճանաչելը բնույթով և սահմաններով, անկասկած, ամբողջովին նույնական է կայսեր ճանաչման հետ: Շահնշահ տիտղոսը նույնանում է իշխանաց իշխանին առնվազն՝ բովանդակային առումով:

Երրորդ, Հայտնի է, որ Բագրատունի առաջին թագավոր Աշոտ Մեծը, թեև խալիֆայից թագ էր ստացել 883 թ., սակայն նրա թագավորության սկիզբ պատմիչները հիմնականում համարում են 887-ը, քանի որ հենց այդ տարում Բյուզանդիան ճանաչեց նրա թագավորությունը¹³¹: Այսինքն՝ նրանց համար էականն այն էր, թե երբ Հայոց արքան, փաստորեն, միջազգայնորեն ճանաչվեց: Աշոտ Երկաթի պարագայում տեղի է ունեցել նույնը, բայց ճանաչման հակառակ հաջորդականությամբ: Բյուզանդիայի կողմից ճանաչումը տեղի է ունեցել 916 թ., իսկ ամիրայի կողմից շահնշահ հռչակումը՝ 919 թ. (ըստ հեղինակների սխալ հաշվարկի՝ 921 թ.), ուստի հենց վերջինս էլ ընկալվել է որպես միջազգային ճանաչում և այդտեղից էլ կատարվել է Աշոտ Երկաթի թագավորության տարիների հաշվարկը՝ ստանալով թագավորության ութ տարիների վերաբերյալ սխալ արդյունքը:

Ըստ Ասողիկի, ինչպես տեսանք, հոր մահից հետո Աշոտ Երկաթն ապրել է 15 տարի՝ վախճանվելով 929 թ.: Իրականում այդ 15 տարիները վերաբերում են հենց Աշոտ Երկաթի թագավորությանը, որը հիմնավորվում է պարզ թվաբանական հաշվարկով՝ սկսյալ Աշոտ Երկաթի՝ 914 թ. թագադրությունից (929-914=15):

Այսպիսով, Աշոտ Երկաթն ապրեց ավելի, քան Հայոց թագավորության

128 Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Աշոտ Երկաթի դարաշրջանը: Մաս առաջին: Հայոց թագավորության պահպանման հիմնախնդիրը, «ՎԷՄ», 2014, N 4, էջ 62-64:

129 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 533:

130 Լ. Բարթիկյան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը՝ ուղղված Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և Սմբատ Ա թագավորին, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1966, N 4, էջ 252, 255:

131 Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Աշոտ Ա Բագրատունի. թագավոր Հայոց (թագադրության թվականը և գահակալության տարիները), Եր., 2014, էջ 58-62:

երդվյալ թշնամին՝ Յուսուֆը, որի մահից հետո Հայոց արքան ի վերջո ավարտին հասցրեց Հայաստանի ազատագրության գործը:

Նյութն ամփոփելուց առաջ հարկ է անդրադառնալ մի կարևոր իրողության ևս: Մ. Չամչյանը ներկայացնում է Աշոտ Երկաթի վերջին օրերի մասին մի հորինված պատմություն, որը որոշ հետազոտողների համար հիմք է հանդիսացել համապատասխան եզրակացություններ կատարելու: Ըստ նրա՝ մահից առաջ Աշոտ Երկաթը հաշտվել է Աբասի հետ՝ նրան խոստանալով Հայոց գահը, իսկ նրա վախճանից (928 թ.) հետո Գագիկը Վասպուրականում կազմակերպել է Աբասի թագադրությունը¹³²: Մ. Օրմանյանը իրավամբ նշում է, որ աղբյուրներում այդպիսի տեղեկություն չի պահպանվել, բայց նաև չի ժխտում նման հնարավորությունը: Ըստ նրա՝ քանի որ հետագա շրջանում Աբասի մասնակցությունը երկպառակություններում այլևս չի հիշատակվում, կարելի է կարծել, որ նա հաշտվել էր եղբոր հետ: Բացի այդ, Աշոտ Երկաթից իշխանության սահուն անցումն Աբասին ցույց է տալիս, որ երկու եղբայրների միջև գժտությունն ավարտվել էր մինչև Աշոտ Երկաթի մահը¹³³: Մ. Չամչյանի վերոհիշյալ տողերի վրա Վ. Վարդանյանը կառուցում է իր ենթադրությունը, թե այդ քայլով Գագիկ Արծրունին մի կողմից ճանաչում էր Աբասին որպես թագավորի, իսկ մյուս կողմից իրեն իրավունք վերապահելով թագադրել նրան՝ ընդգծում Հայաստանում իր առաջնությունը¹³⁴: Կարծում ենք, որ աղբյուրներում (Մ. Չամչյանցի տեքստում հղված աղբյուրները ներառյալ) իր հիմնավորումը չգտնող նման իրադարձության իսկությունը խիստ կասկածելի է, իսկ դրա վրա որևէ ենթադրություն կառուցելը՝ առավել ևս: Իրականում, դատելով ամեն ինչից, Աշոտ Երկաթը այդպես էլ չհաշտվեց եղբոր հետ: Ի դեպ, այնքան էլ ճիշտ չէ ասելը, որ Աբասը երկպառակություններին այլևս չի մասնակցել: Վերևում անդրադարձանք այն իրողությանը, որ Աշոտ Երկաթի դեմ անհաջող դավադրությունից բավականին ժամանակ անց, երբ Հայոց արքան արշավեց Գուգարք՝ պատժելու Գուրգենին, վերջինիս օգնության շտապեց հենց Աբասը:

Գագիկ Արծրունին այնքան էլ հակված չէր Աբասին թագադրելու Աշոտ Երկաթի փոխարեն, քանի որ փորձում էր անձամբ ամրապնդվել նրա կարգավիճակում: Ավելին, ինչպես տեսանք, ինչ-որ մի պահի Աշոտ Երկաթի և Գագիկ Արծրունու հարաբերությունները կարգավորվել են՝ ձեռք բերելով դաշինքի բնույթ:

Ի վերջո, «Երկաթ» պատվանունը, դատելով այն իրողությունից, որ չի հիշատակվում ժամանակակից պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցու կողմից, Աշոտին տրվել է հետմահու: Ամենայն հավանականությամբ, Հայոց թագավորի քաջության ու փառքի հիշողությունը, միաձուլված ամեհի ֆիզիկական ուժի վերաբերյալ պատումների հետ, սերունդների մեջ ծնել է նրան լավագույնս բնորոշող «Երկաթ» անվանումը: Այդ է վկայում Ասողիկը. «Այս Աշոտ ... ըստ քաջայինդ արութեան իւրոյ Երկաթ անուանեցաւ»¹³⁵:

132 Տե՛ս Մ. Չամչյանց, նշվ. աշխ., էջ 822:

133 Տե՛ս Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., § 738:

134 Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի 910-930-ական թթ. պատմության շուրջը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1980, N 1, էջ 219:

135 Ասողիկ, էջ 748:

Կարելի է եզրակացնել, որ Հայոց նշանավոր գորավար-գահակալի՝ պատերազմներով նշանավորված թագավորության տարիները, ի վերջո, ավարտվել են նրա գլխավոր նպատակի իրականացմամբ՝ Հայաստանի ազատագրությամբ ու Հայոց թագավորության վերահաստատմամբ: Այդպիսով՝ նա նախապատրաստեց այն ամուր հենքը, որի վրա հետագա շուրջ 100 տարիների ընթացքում զարգացավ Հայոց թագավորությունը: Ահա՛ հենց այս իրողությունն է, որ Աշոտ Երկաթին առանձնացրել է բազմաթիվ այլ գահակալներից և հետագա սերունդների հիշողության մեջ ամրագրել «անհնարին» քաջությամբ օժտված և ողջ կյանքը հայրենի երկրին նվիրած թագավորի մասին հիշողությունը:

Ամփոփելով քննությունը՝ կարող ենք արձանագրել հետևյալը.

ա. Աշոտ Երկաթը վերադարձել է Բյուզանդիայից 916 թ. և նոր ազատագրական պատերազմ սկսել: Այդ ժամանակ նրանից բացի Հայոց թագավոր էին հռչակվել Գագիկ Արծրունին և Աշոտ Շապուհյանը: Աշոտ Երկաթի հիմնական հակառակորդը Աշոտ Շապուհյանն էր, որին նա կարողացավ ի վերջո հնազանդության բերել:

բ. Աշոտ Երկաթի տիրապետությունը 916-919 թթ. տարածվում էր Այրարատի, Տայքի ու Տուրուբերանի մի շարք գավառների, արևելյան Գուգարքի, Հայոց Արևելից կողմերի և Սյունյաց իշխանությունների նկատմամբ, իսկ Վասպուրականի թագավորությունն իրենից անկախ երկիր էր ներկայացնում:

գ. Իրեն թագ ուղարկած Յուսուֆ ամիրայի ձեռքակալությունից հետո Աշոտ Երկաթը դաշնակցային կապեր հաստատեց նրան փոխարինած Սբուք ամիրայի հետ՝ նրա կողմից 919 թ. հռչակվելով շահնշահ:

դ. Շուտով Աշոտ Երկաթի դեմ տեղի են ունենում մի շարք ապստամբություններ, որոնք զգալիորեն խաթարում են Հայոց թագավորի դիրքերը: Յուսուֆի վերադարձից հետո Աշոտ Երկաթը հայտնվեց ծանր վիճակում, թեև ուժերի գերլարումով կարողացավ հաղթել Սևանի ծովամարտում:

ե. 927 թ. Յուսուֆի մահվանից հետո Աշոտ Երկաթը Հայաստանը մաքրել է Ատրպատականի գորքերից՝ հաղթանակով ավարտելով երկար տարիների իր պայքարը:

զ. Աշոտ Երկաթի գահակալության շրջանը Բագրատունյաց թագավորության համար ունեցավ հանգուցային նշանակություն: Խնդիրն այն է, որ այդ շրջանում որոշվում էր Հայոց թագավորության լինել-չլինելու հարցը, և Աշոտ Երկաթը կարողացավ վերահաստատել այն:

է. Նոր իրողությունների պայմաններում Հայոց թագավորությունն այլևս չէր կարող լինել կենտրոնաձիգ պետություն, ինչպիսին էր այն Աշոտ Ա-ի և Սմբատ Ա-ի շրջանում: Հայոց թագավորությունն Աշոտ Երկաթի գլխավորությամբ համակարգային կերպափոխման ենթարկվեց՝ վերածվելով ապակենտրոն ավատատիրական դաշնության՝ արքայից արքայի գլխավորությամբ:

ը. Աշոտ Երկաթը պատկանում է համաշխարհային պատմության մեջ խորը հետք թողած այն գործիչների թվին, որոնց փառքը դարեդար գո-

վերգվել է սերունդների կողմից՝ նրանց անսահման քաջության ու եռանդի, ինչպես նաև խաղացած հանգուցային դերի շնորհիվ: Հեզելն այդպիսի գործիչներին կոչում է «**դարաշրջանի հերոսներ**» կամ «**պատմական անձեր**»: Նման անհատների խոսքն ու գործը լավագույնն է իրենց դարաշրջանում. «**Նրանք մեռնում են վաղ, ինչպես Ալեքսանդրը, նրանք սպանվում են, ինչպես Կեսարը, նրանք տեղափոխվում են Սբ. Հեղինե, ինչպես Նապոլեոնը**»: Որովհետև նման անհատականությունների «գործ»-ը զարգացման հաջորդ «**աստիճան**»-ի գիտակցումն է, դրան հասնելը սեփական նպատակ դարձնելն ու ողջ ներուժը այդ գործում ներդնելը¹³⁶: Ամբողջությամբ այդպիսին էր նաև Աշոտ Երկաթը: Նա հեռացավ հաղթական և պատմության մեջ մտավ որպես մի թագակիր, «**որոյ ի մարտս զարաց ոչ պիտաւորէր, այլ անձամբ մղէր զպատերազմն**»¹³⁷:

Արման Ս. Եղիազարյան-Գիտական հետաքրքրություններն ընդգրկում են Հայաստանի և Այսրկովկասյան երկրների պատմության ու պատմական աշխարհագրության հիմնահարցերը VII-XI դդ.: Մասնավորապես զբաղվում է Հայաստանի և Այսրկովկասի՝ արաբական տիրապետության շրջանի (VII-IX դդ.), Բագրատունիների հզորացման պատմափուլի (IX դ.), Հայ Բագրատունիների տերության (IX-X դդ.) դարաշրջանի, ինչպես նաև Բագրատունիների վրացական թագավորության պատմության ու պատմական աշխարհագրության խնդիրներով:

Summary

THE EPOCH OF ASHOT THE IRON

Part II: Reestablishment of the Armenian Kingdom

Arman S. Yeghiazaryan

Key words – Ashot the Iron; Armenian kingdom; catholicos; historical period; coronation; Ashot, son of Shapuh; shahnshah; Sbuk; Gagik Artsruni; Abas.

Ashot the Iron returned from Constantinople in 919 and immediately restarted the liberation war against the troops of Yusuf, emir of Atrpatakan, who have already crowned Ashot-the brother's son of king of Armenia Smbat I.

There were 3 kings of Armenia at that time: Ashot the Iron, Gagik Artsruni from Vaspurakan and Ashot, son of Shapuh, crowned by Yusuf.

Successes of Ashot the Iron forced the emir of Atrpatakan to recognize him as a king of Armenia.

After Yusuf was captured in 919, Subuk, new emir of Atrpatakan proclaimed Ashot the Iron as a king of kings.

After Yusuf released and returned he attacked Vaspurakan, then left for

136 Տե՛ս **G. W. F. Hegel**, The Philosophy of History, Kitchener, Ontario, 2001, pp. 45-47.

137 **Ասողիկ**, էջ 748:

Atrpatakan. He sent to Armenia Nasr al-Subuki as a governor. The army of Nasr was defeated by the troops of Ashot the Iron.

In 924 the battle of Sevan Lake took place. The Arabian army headed by Bashar was defeated.

After Yusuf has died in 927, Ashot the Iron could liberate Armenia from the troops of Atrpatakan, restored the state system of the kingdom and beginning from the last years of his reign for a century Armenia enjoyed peace and was developing.

Ashot the Iron played key role in the history of the Bagratids kingdom. The figures such Ashot the Iron in the world history are called heroes of the epoch or historical persons.

Резюме

ЭПОХА АШОТА ЖЕЛЕЗНОГО

Часть II. Восстановление Армянского царства

Арман С. Егиазарян

Ключевые слова – Ашот Железный; Армянское царство; католикос; исторический период; коронация; Ашот, сын Шапуха; шахншах; Сбук; Гагик Арцруни; Абас.

Вернувшись из Константинополя в 916 году, Ашот Железный сразу же возобновил освободительную войну против войск Юсуфа, эмира Атрпатакана, который к тому времени уже короновал Ашота – племянника царя Армении Смбата I.

К этому времени на арене было три царя Армении: Ашот Железный, Гагик Арцруни из Васпуракана и Ашот, сын Шапуха.

Успехи Ашота Железного заставили эмира Атрпатакана признать Ашота Железного царем Армении.

После того, как Юсуф был арестован в 919 году, Субук, новый эмир Атрпатакана провозгласил Ашота Железного царем царей.

После освобождения Юсуф вернулся и сперва атаковал Васпуракан, затем ушел в Атрпатакан. Он послал в Армению Насра ал-Субуки в качестве заместителя. Войска Насра были разбиты военным отрядом Ашота Железного.

В 924 произошло сражение на озере Севан. Арабское войско возглавляемое Башаром было разбито.

После того, как в 927 году умер Юсуф, Ашот Железный смог освободить Армению от войск Атрпатакана, восстановить государственную систему царства и, начиная с последних лет его правления для Армении начался почти 100-летний период мира и процветания.